

ՎԱՐԴԱՆ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ

Բանասիրական գիտ. թեկնածու, եՊՀ

ԻՆ ԶԱՅԵՐԵՆԻ ԶԱՅՆԵՂ ՍՈՒԼԱԿԱՆ Զ (Z)- Ի ԶՆՉԱԲԱՆԱԿԱՆ ԲՆՈՒԹԱԳՐԵՐԸ (ԶԱՍԱԺԱՍԱՆԱԿՅԱ ԵՒ ՏԱՐԱԺԱՍԱՆԱԿՅԱ ԶԱՅԵՑԱԿԵՐՊԵՐ)

Ին հայերենն ունի մեկ սուլական ձայնեղ շփական հնչույթ՝ զ (z)-ն, որի խուլ լծորդակիցն էր ս (s)-ն։ Զ (z)-ի ծագման եւ հնչաբանական բնութագրերի վերաբերյալ առանձին նկատառումներ տեղ են գտել եւրոպացի նշանավոր հայերենագետներ Հայնրիխ Հյուբշմանի եւ Անտուան Մեյլեի աշխատություններում¹։ Ինչպես համաժամանակյա, այնպես էլ տարածամանակյա հայեցակերպում զ (z)-ն համեմատաբար խորքային քննությանն չէր դարձել պրոֆ. պրոֆ. էդ. Աղայանի, Գ. Զահուկյանի, Հ. Մուրադյանի, է. Թումանյանի եւ Յու. Գաբրիելյանի աշխատություններում²։

1. Համաժամանակյա հայեցակերպում զ (z)-ի համար բնութագրական են միահատկանիշ եւ երկհատկանիշ հնչույթաբանական հակադրությունները.

1.1. Միահատկանիշ հակադրություններ.

1.1.1. «Զայնեղություն~խլություն»։ Հմմտ. գ~ս. գէզ «մթամած մաս» տեղ լուսատուների վրա, բիծ» ~ գէս (գիսոյ կմ գիսի) «գլխի երկար մազ, վարս, հեր», կէզ³ (> կիզ-ել) «այրել, տոշորել» ~ կէս (կիսոյ, -ոց) «ամ-

¹ Տէս Հ. ՀՅՈՒԲՇՄԱՆ, Հայագիտական ուսումնասիրություններ, Երեւան, 2004, էջ 72. A. MEILLET, Esquisse d'une grammaire comparée de l'arménien classique, Vienne, 1936, էջ 39:

² Տէս Է. Բ. ԱՂԱՅԱՆ, Գրաբարի քերականություն, գ. Ա, Հնչունաբանություն, Երեւան, 1964, էջ 155–164. Գ. Բ. ԺԱՅԱՅԱՆ, Очерки по истории дописьменного периода армянского языка, Ереван, 1967, էջ 211–219. Գ. Բ. ԺԱՅԱՅԱՆ, Сравнительная грамматика армянского языка, Ереван, 1982, էջ 56. Զ. Գ. ԴՄԱՆԻԱՆ, Древнеармянский язык, Москва, 1971, էջ 62–65. Հ. Գ. ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ, Հայոց լեզվի պատմական քերականություն, հտ. I, Հնչունաբանություն, Երեւան, 1982, էջ 241–279. ՅՈՒ. ԳԱԲՐԻԵԼՅԱՆ, Հայերենը եւ նախահնչույթական լեզուներ, Երեւան, 2001, էջ 101, 104, 137–138:

³ Հին հայերենում «կէզ» արմատն առանձին գործածական չէր, բայց հանդիպում է, օր.՝ առեակէզ, բոցակէզ, ածխակէզ, դոռխակէզ, անկէզ, ողջակէզ եւ այլ բարդությունների

բողջի երկու հավասար մասերից մեկը»,— հազ (-ոյ) «թոքերում եղած օդի հանկարծական խռպոտ ձայնով ուղեկցվող արտաշնչումը» ~ հաս (-ի, -ից) «հասնելը, եկամուտ, տուրք»,— մազն («մազ» գոյականի որոշյալ առումը) «մարդու գլխի մազեղեն ծածկույթը, մտրակ, խարազան» ~ մասն (-սին, -սունք) «մաս, հատված»,— յոյզ (յոյզի, յուզից) «որոնում, շարժում, ծփանք» ~ յոյս (յուսոյ, -ով) «ակնկալություն»,— զարդ (-ու, -ուց) ~ «պերճանքի առարկա, զարդարանք» ~ սարդ (-ի, -ից) «սարդակերպերի դասին պատկանող կենդանի, խաչասարդ»,— պարզ (-ոյ, -ոց) «զուտ, մաքուր, ոչ բարդ» ~ պարս (-ի, -ից) «թուկից պատրաստված ձեռքի հարմարանք՝ թշնամու վրա քար նետելու համար, պարսատիկ»,— զուր «ապարդյուն, անտեղի» ~ սուր (սրոյ) «երկսայրի հատող եւ խոցող զենք, թուր, նաեւ՝ կտրուկ, հատուկ», զրահ (-ի) «լանջապանակ» ~ սրահ (-ի) «մեծ սենյակ, դահլիճ»:

1.1.2. «Սուլականություն~շչականություն»: Հմմտ. գ~ժ. բազէ (-ի, -ից) «գիշատիչ եւ որսորդ թռչուն, որին վարժեցնում են թռչունների որսի համար» ~ բաժէ (-եցի) (բաժել (/եմ) «տուրք, մաքս առնել կամ տալ» բայի սահմ. նրկ. եզ. թ. 3-րդ դեմքը),— խազ «տհաս, խակ» ~ խաժ «հաստ, թավ»,— զանգ «զանգակ կամ բոժոժ» ~ ժանգ (-ոյ, -ոց) «երկաթի կամ պղնձի մակերեսին օքսիդանալուց առաջացած կարմրագորշ փառանման շերտ»⁴, — խուզել (-եցի) «խուզարկել, որոնել, գրգռել» ~ խուժել (-եցի) «բռնի ուժով մտնել»: Վերոհիշյալ օրինակներից երեւում է, որ ժ—զ զույգի միակ տարբերակիչ հակադրությունը «սուլականություն~շչականություն»-ն է, հետեւաբար նշված հատկանիշները նույնպես հնչույթաբանական արժեք ունեին հին հայերենում:

կազմում՝ որպես երկրորդ բաղադրիչ: Նրանից է առաջացել կիզ- հնչյունափոխ արմատը, որը նույնպես առանձին գործածական չէր (հմմտ. կիզ-ել, կիզ-ելի): Հետեւաբար բավարար հիմքեր կան հին հայերենում տարբերակելու նաեւ կէզ~կէս հակադրություն (հմմտ. կիզ- (<կէզ-) ում «սաստիկ ալրելը, տոշորելը» ~ կիս- (<կէս-) որդ «կես մասը»: Տե՛ս «Առձեռն բառարան Հայկազնեան լեզուի», Վենետիկ, 1988, էջ 438—440):

⁴ Այս հակադրությունը նշում է էդ. Աղայանը (տե՛ս Է. Բ. ԱՂԱՅԱՆ, նշ. աշխ., էջ 157): Գրաբարի բառարանները (տե՛ս «Նոր բառգիրք Հայկազեան լեզուի», Երեւան, 1979, Ռ. Ս. ՂԱԶԱՐՅԱՆ, Գրաբարի բառարան, Անթիլիաս—Լիբանան, 2004), ինչպես նաեւ Հ. Աճառյանի «Հայերեն արմատական բառարանը» հտ. II, Երեւան, 1973 (այսուհետեւ՝ ՀԱԲ) ունեն զանգակ ձեւ, բայց ոչ՝ զանգ: Կարծում ենք՝ ինչպես «կէզ»-ի համար, այս դեպքում եւս «զանգ»-ը կարող է ընդունվել որպես հակադրության եզր՝ առնվազն զանգ- ձեւով, այսինքն՝ իբրեւ բարդության սկզբնաբաղադրիչ, որն առկա է բազմաթիվ բարդությունների կազմում (հմմտ. զանգակաճի, զանգակագանչ, զանգակատուն, զանգիկ եւ այլն):

1.2. Երկհատկամիջ հակադրություն: Հմմտ. «նայնեղություն~խություն» եւ «սուլականություն~շականություն»: Հմմտ. զ~շ. գեզ ~ գէշ (գիշոյ, -ոց) «մեռած մարդու կամ կենդանու դիակ, լեշ»,— մազ ~ մաշ «մաշված, փտած, ապականված»,— զէն (զինու, -ուց/-ից) «զենք, զրահ» ~ շէն (շինի /-նոյ, -աց /-ից) «բարեկարգ, վայելուչ. գյուղ, շինություն»,— զիմել (-իմ) (-եցայ) «սպառազինվել, զենքի դիմել» ~ շիմել (-եցի, -աց) «շենացնել, ստեղծել, հորինել, նորոգել»:

Վերոհիշյալ հնչույթաբանական հակադրություններն ունեն վերջավոր ցանկ՝ սահմանափակվում են նշված օրինակներով: Ոչ սուլաշական հնչույթների հետ զ (z)-ի հնչույթաբանական հակադրությունների ցանկն զգալիորեն մեծ է (հմմտ. ազատ (-ի, -աց կամ՝ -ից) «1. ազնվական, իշխան. 2. ինքնիշխան» ~ առատ (-ոյ, -ով) «1. մարմնական պակասություն.... 3. վնաս» (զ~ր),— զոմ (-ոյ) «նավակամուրջ» ~ բոմ (-ոյ, -ոց, նաեւ՝ -ի, -աց) «ախոռ, փարախ» (զ~գ),— թազել (-եցի) «վազել, արշավել» ~ թաթել (-եցի) «թաթով հակառակորդի ոտքին խփել՝ վայր գցելու նպատակով» ~ թաղել (-եցի) «մեռելի դիակը հողի մեջ դնել եւ հողով ծածկել» (զ~թ~ղ),— յազել (-եցի) «զոհ բերել, մատուցել» ~ յածել (-եցի) «ման ածել, պատեցնել» ~ յաղել (-եցի) «աղ ցանել» (զ~ծ~ղ) եւ այլն): Այդպիսի թեկուզ մոտավոր ցանկի թվարկումն իմաստ չունի ոչ միայն դրանց մեծաթիվ լինելու պատճառով, այլեւ այն պատճառով, որ այդ հնչույթների հետ զ (z)-ն հակադրություններ կարող էր ձեւավորել ոչ միայն իբրեւ ինքնուրույն հնչույթ, այլեւ իբրեւ ս (s)-ի դիրքային տարբերակ: Զ (z)-ի հնչույթային բնութագրի համար կարեւոր են հենց վերը նշված երեք տիպի հակադրությունները, որովհետեւ պատկանելով սուլաշականների դասին՝ առաջին հերթին այդ դասի շրջանակներում զ (z)-ի ձեւավորած իմաստատարբերակիչ հակադրություններն են պայմանավորում նրա հնչույթաբանական էությունը:

1.3. Ակադ. է. Աղայանը, հին հայերենի սուլական զ (z)-ի հնչույթային կարգավիճակն ընդունելով հանդերձ, «սուլական + հպական» դիրքում ձայնեղ եւ խուլ սուլականների՝ զ (z)-ի եւ ս (s)-ի միջեւ տարբերակում է նաեւ լրացուցիչ բաշխման հարաբերություններ: Ըստ այդմ, ձայնեղ սուլական զ-ն հանդիպում է միայն ձայնեղ հպականներին, իսկ խուլ սուլական ս-ն՝ միայն խուլ հպականներին նախորդող դիրքում: Այդ սկզբունքից բացառությունները, նրա կարծիքով, կա՛մ պայմանավորված են ձեւաբանական գործոններով (հմմտ. զքեզ (դու-ի եզ. թ. հյց. հլ.), զգրունս (դուն-ի հզն. թ. հյց. հլ.), կա՛մ էլ թվացյալ են, ինչպես բառասկզբի զա-,

սգ- տիպի հաջորդականությունների դեպքում, որովհետեւ այդ բաղաձայնների միջեւ արտաբերվում է գաղտնավանկի ը ձայնավորը (հմմտ. [զըտումն] «զտելը. մաքրություն», [սըգամ]), որոնցում այն ուժը հնչյունափոխության հետեւանք է:

Ինչպես վերը տեսանք, թեպետեւ ոչ մեծաթիվ բառերում, բայց եւ այնպես հին հայերենում կային զ~ս, զ~ծ եւ զ~շ իմաստատարբերակիչ հակադրություններ, որոնք դրսեւորվում էին ձայնավորներին նախորդող, ինչպես նաեւ ձայնավորներին ու ձայնորդներին հաջորդող դիրքերում: Ոչ պակաս կարեւոր է նաեւ այն, որ նշված շփականներն ունեին իմաստատարբերակիչ գործառույթի բավականին լայն ընդգրկում, որը կասկածի տեղ չի թողնում նրանց լիարժեք հնչույթային կարգավիճակն ընդունելու համար՝ չնայած է. Աղայանի նշած դիրքային, այն է՝ հնչյունական միջավայրով պայմանավորված սահմանափակումներին:

Եթե, օրինակ, զստի «ազգրի», զսպել, զտել «հալեցնելով մաքրել» բառաձևերում ակնհայտ է «զ⁺(ը)+խուլ շփական», իսկ սզամ «սզում եմ», սղոց, սմբակ, սնդուկ, սրագլուխ, սրբակեաց տիպի ձևերում՝ «ս⁺(ը)+ձայնեղ/ձայնորդ» հաջորդականությունը, որովհետեւ զս-, զտ-, սգ-, սղ-, սմ-, սն-, սր- արմատները, համապատասխանաբար, զիստ, զուսպ, զուտ, սուգ, սուղ, սումբ (< պհլ. sumb, sunb/<*sumbak/), սում, սուրբ անհնչյունափոխ ձևերի տարբերակներն են, որոնցում տեղի են ունեցել ի>ը եւ ու>ը հնչյունափոխությունները, ապա նույնը չենք կարող ասել, օրինակ, սնար «գլխավերեւ. գլուխը դնելու տեղը»⁵, սրահ (< պհլ. *srāh) «մեծ սենյակ», սրուակ (< պհլ. sruv, srūv) «յուղի շիշ», սրում(-ք) (< հ.-ե. *krūsni-/*krūsni-) «ոտք, ճիտք» բառերի սն-, սր- հաջորդականությունների մասին, որոնց բնիկ ձևերը «ս +ձայնորդ» հաջորդականության մեջ ձայնավոր չունեն: Պետք է կարծել, որ երկրորդ տիպի բառերը փոխառվելուց հետո ենթարկվել են հայերենի արտասանական օրինաչափությանը, ըստ որի՝ դրանցում նույնպես բաղաձայնների միջեւ արտաբերվել է ը (ə), քանզի հատկապես բառասկզբի դիրքում հայերենին խորթ էր բաղաձայնական կոտակումը:

Հետեւաբար դասական գրաբարում (համաժամանակյա հայեցակերպ) շփական զ (z)-ն ինքնուրույն հնչույթ էր: Իհարկե, բացառված

⁵ Ծագումն անհայտ է (տե՛ս Հ.Ր. ԱՃԱՌՅԱՆ, ՀԱՐ, հտ. IV, Երեւան, 1979, էջ 235. Գ. ԶԱՀՈՒԿՅԱՆ, Հայերեն ստուգաբանական բառարան, Երեւան, 2010, էջ 685):

չէ, որ զ (z) եւ ս (s) երկաստիճան շփականների կազմավորման փուլում (վաղնշահայերենի շրջան) «ձայնեղություն~խլություն» հատկանիշներով հակադրված զ—ս զույգի բաղադրիչները միմյանց նկատմամբ եղել են լրացուցիչ բաշխման հարաբերության մեջ:

2. Հնդեւրոպաբանության մեջ ամրագրված պատկերացման համաձայն *z-ն եւ *s-ն եղել են լրացուցիչ բաշխման հարաբերության մեջ. նրանցից առաջինը հանդիպել է ձայնեղ հպականներին, իսկ երկրորդը՝ մյուս հնչույթներին նախորդող դիրքերում⁶: Հետեւաբար հնչույթաբանական ըմբռնման տեսանկյունից երկուսն էլ՝ եւ *s - ն, եւ *z - ն, <*S> հնչույթի ենթահնչույթներն էին՝ վերոհիշյալ դիրքային բաշխումով: Ինչ վերաբերում է հայերենի զ (z)-ի բուն նախաձեւի խնդրին, ապա ուշագրավ է, որ ինչպես հալաշփական ձ (j)-ի, այնպես էլ շփական զ (z)-ի համար վերականգնվող նախաձեւային տարբերակներում բացարձակ գերակշռություն ունի *g'h շնչեղ ձայնեղ քմայինը⁷: Հմմտ.

2 < *g'h (17), *z(gh) (1), *s/z (1), *k' (2), *(p)s (1) — 22:

Բնութագրական մի քանի օրինակ.

*G'h > գ. *eg'hen > եզն, *dheig'ho-s > դէզ, *sleig'h- > լիզ-(եմ), *tueg'h- > ֆ-եզ,— s/z > գ. *ost-dh-ur- (<*ozdhur ?) > ազդր եւն:

Եթե ձ (j)-ի բուն նախաձեւը կարող է սահմանվել քանակական չափորոշիչին առաջնություն տալով, ըստ այդմ՝ ձ (j)-ի նախասկզբնական ձեւ համարել *g'h-ը, որովհետեւ ընդհանուր հնդեւրոպական լեզուն չի ունեցել *j (dz) հալաշփական հնչույթ, ապա զ (z)-ի դեպքում նույնը չի կարելի անել առնվազն հետեւյալ պատճառներով. 1) հիմքեր չկան վիճարկելու հնդեւրոպաբանության մեջ ամրագրված տեսակետը, ըստ որի՝ ընդհանուր հնդեւրոպական լեզվում ձայնեղ շփական *z-ն խուլ շփական *s-ի դիրքային տարբերակն էր եւ վերջինի հետ լրացուցիչ բաշխման հարաբերության մեջ էր. 2) Հյ. հ.-ե. ծագման երեք բառերի զ (z)-ն, ըստ վերականգնվող նախաձեւերի, սերել է հ. - ե. *z/s -ից կամ այդ բաղադրիչներն

⁶ Sht A. Мейе, Общеславянский язык, Москва, 1951, էջ 25. նույնի «Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков», М.—Л., 1938, էջ 120—123. Т. В. Гамкрелидзе, Вяч. Вс. Иванов, Индоевропейский язык и индоевропейцы, т. I, Тбилиси, 1984, էջ 118. О. Семереньи, Введение в сравнительное языкознание, Москва, 1980, էջ 62—64. Ж. Одри, Индоевропейский язык, «Новое в зарубежной лингвистике», вып. XXI, Москва, 1988, էջ 30. Г. Б. Джаукян, Очерки..., էջ 217—218. նույնի Сравнительная грамматика..., էջ 66:

⁷ Sht ՎԱՐԴԱՆ Զ. ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ, Հին հայերենի հալաշփականների ծագումը (տարածամասական քննություն), ՎԷՄ, 2020, թ. 3 (71), էջ 205:

ունեցող հնչույթային հաջորդականությունից (հմմտ. ազդր < *ost-dh-ur- (< *ozdhur ?) (զ < *s(t)/*z(dh)), աւազ (ն-աւազել) < *psə-bh- (զ < *(p)s), ոզոր < *ozgho-/*ozghio- ? (զ < *z(gh))). 3) Հ.-ե. *s>(z)-ից (այլ ոչ թե՛ *g'h-ից կամ հպական մեկ այլ հնչույթից, հնչույթների հաջորդականությունից) սերված z-ն բնորոշ էր նաեւ ցեղակից այլ լեզուներին: Մասնավորապես՝ ա) Կ. Վեոնների օրենքի համաձայն՝ հ.-ե. *s-ից է սերվել ընդհանուր գերմանական *z-ն, որն այդ տեսքով պահպանվել է միայն գոթերենում (հմմտ. *mizdō* (< *mizdho-) «հատուցում, վարձ, պարգև», *azgo* «մոխիր, անթեղ» (< *azgōn / < *azg'h- / < *as- «այրել, վառել»)), իսկ գերմանական մյուս լեզուներում անցել է r-ի⁸, ք) հ.-ե. *s>(z)-ից է սերել նաեւ հն սլավ. *мѣзда* «պարգև, ընծա», ռս. *мзда* «հատուցում, վարձ», պահլավերեն *azg* «շիվ» (< *ozg'h- «ընծյուղ, շիվ»), հն սլավ. *мозъ* «ուղեղ», ռս. *мозг* «ուղեղ», ավեստա *mazgə* «ուղեղ» (եզթ., հյց. հ.), հն պրակ. *mazga* «ուղեղ», պրուս. *muzgeno* «ոսկրային ուղեղ», հն սլավ. *мѣздо* «բույն», լիտվ. *lizdas* «բույն» (< հ.-ե. *nizdo- «տեղ, որտեղ նստում են՝ բնակություն են հաստատել») բառերի z(z)-ն⁹:

2.1. Իհարկե, անմիջականորեն հ.-ե. (*s>)*z-ից սերված z ունեցող բառերի թիվն ինչպես հայերենում, այնպես էլ ցեղակից լեզուներում փոքր է: Հ.-ե. մյուս լեզուներում նույնպես z-ն հիմնականում սերել է *g', հատկապես՝ *g'h քմայնացած հպականներից, այսինքն՝ համեմատաբար ուշ երեւույթ է այդ լեզուներում (հմմտ. հն սլավ. *знати*, ռս. *знать* «գիտենալ»,— հն սլավ. *зима*, ռս. *зима* «ձմեռ», լատիշ. *ziema* (< *g'heim-, *g'h(i) iem- «ձմեռ, ձյուն»),— ավեստա *vazaiti* «տանում է», հն սլավ. *везетъ*, *везѣ* «կրել, տանել, բերել» (*везти*), հն ռուս. *везти* «մեկին, մի բան տանել, քարշել», լիտվ. *vėžti*¹⁰ (< *meg'he- «քարշ տալ, տանել»),— հն սլավ. *зѣбъ* «ատամ» (*зѣбъ*), լատիշ. *zūobs* «ատամ»¹¹ (< *g'em-bh «պատռել, մասնատել»),— հյ. դեզ «կույտ, շեղք», դիզանել «կուտակել, բարդել», ավեստա

⁸ *Стѣ* Э. Прокош, Сравнительная грамматика германских языков, Москва, 1954, էջ 52–53. О. СЕМЕРЕНЬИ, նշ. աշխ., էջ 63. М. М. ГУХМАН, Готский язык, Москва, 1958, էջ 44:

⁹ *Стѣ* А. Мейе, Общеславянский язык, էջ 26. նույնի՝ Введение ..., էջ 122–123. А. М. СЕЛИЩЕВ, Старославянский язык, ч. I, Москва, 1951, էջ 183. Г. А. ХАМБУРГАЕВ, Старославянский язык, Москва, 1974, էջ 140:

¹⁰ Լիտվերեն օրինակի համար հմմտ. А. Мейе, Введение..., էջ 114: Ոմանք չ'սովականի փոխարեն գրում են շլական ž [š]. հմմտ. *vežti* (տե՛ս А. Н. САВЧЕНКО, Сравнительная грамматика индоевропейских языков, Москва, 1974, էջ 62):

¹¹ *Հստ Գամկրելիձե-Իվանովի հայեցակարգի՝ *k'em-b[h]* (Т. В. ГАМКРЕЛИДЗЕ, Вяч. ВС. ИВАНОВ, նշ. աշխ., т. II, Тбилиси, 1984, էջ 815):

pairi-daēza «ցանկապատ» (<*dheigʰ- «(կավ, խմոր) հունցել, շաղախել, ձեւավորել, քսել») եւ այլն): Այդ առումով հ.-ե. մյուս լեզուներում եւս (*s>)*z > z եւ *gʻ / *gʻh > z քանակական հարաբերակցությունն ընդհանուր առմամբ նույնն է, ինչ որ հայերենում, մի տարբերությամբ, որ հայերենում հ.-ե. քմայնացած ոչ շնչեղ հետնալեզվային *gʻ-ից զ (z)-ի առաջացում չի դիտարկվում, այլ միայն՝ *gʻh > z անցում, այն էլ՝ ձայնավորից հետո եւ երկու ձայնավորի միջեւ դիրքերում: Մյուս դիրքերում՝ բառասկզբում, բառամիջում՝ ռնգային եւ նաչ ձայնորդներից հետո, բառավերջում, *gʻh-ը տալիս է ձ (j) (հմմտ. *gʻhedo- > հյ. ձեռ «պոչ», *gʻhers > հյ. ձեռն «ձեռք», *angʻhu > հյ. անձուկ «նեղ անցում», *bhr̥gʻh- > հյ. բարձր, *dhr̥gʻhi- > հյ. դարձ (-ի)ենն):

2.1.1. Տիպաբանական տվյալները եւս ընդհանուր առմամբ վկայում են հօգուտ «օտար լեզվի z - հյ. զ (z)» համապատասխանության: Այդ երեւոյթը կարելի է դիտարկել հնդեւրոպական եւ ոչ հնդեւրոպական հին լեզուներից հայերենի կատարած փոխառությունների հիման վրա: Հմմտ.

Սեմական լեզուներ > հայերեն. z > q(z) (հմմտ. ասոր. *gezzeta*, եբր. *gizā*, *gizzaṯ*, ակկադ. *gizzatu* – (< սեմ. *gzz* «խուզել» արմատից),– արամ. (ասոր.) *zōpā* «զոպա» > հյ. զոպայ (-ի, -ից) (շրթնածաղիկների ընտանիքին պատկանող խնկաբեր բույս),– ակկադ. *mazū*, *mazāʾu* «մզել, քամել» > հյ. մզել (մուզ-),– արամ. (ասոր.) *kārōzā* «մունետիկ», *kārōz* «հրավիրակ, քարոզ», արաբ. *krz* «քարոզել» > հյ. ֆարոզ (-ի, -աց ենն) «մունետիկ, երաժիշտ, քարոզ»).

Կովկասյան լեզուներ > հայերեն. z > q(z) (հմմտ. վրաց. *bozi* «պոռնիկ», ճան. *bozo* «աղջիկ, կույս, դուստր» > հյ. բոզ (-ի, -աց) «պոռնիկ», վրաց. *zezwa* «զզվել» > հյ. զզուել «արհամարհել, նախատել, զզվել», վրաց. *zawī* «խաղաղություն, համաձայնություն» > հյ. զովող (զուղո) «ընկեր, գործակից», վրաց. *zrinwa* «կովի աղմուկ», *zriali* «բազմաձայն աղմուկ», *zraxwa* «խոսք, զրույց» > հյ. զր-ույց (-ի/-ոյ) «ավանդություն, պատմություն, խոսք»).

Ուրարտերեն > հայերեն. z > q(z) (հմմտ. ուրարտ. *Huzana* > հյ. հոզան)¹².

¹² Գ. Զահուկյանն ավելի հավանական է համարել ուրարտական z-ի «կիսաշփական» բնույթը, ըստ այդմ՝ ուրարտ. z > հյ. ձ (j) անցումը. հմմտ. *Alzini* > հյ. Աղձնիք (տե՛ս Գ. Բ. ԶԱՀՈՒԿՅԱՆ, Հայոց լեզվի պատմություն. նախագրային ժամանակաշրջան, Երեւան, 1987, էջ 431): Նույնպիսի անցում առկա է նաեւ խուռիերենից եւ խեթերենից կատարված

Իրանական լեզուներ > հայերեն. $z > q(z)$ (հմմտ. ավ. *āzāta-*, մ. պ. *āzāt*, պ. *āzād* > հյ. ազատ «ազնվական, ազատ», մ. պ. *azg* «ճյուղ» > հյ. ազգ (ի-ա),— մ. պ. **āvzan* > հյ. աւազան (ի-ա),— պ., աֆղ. *bazm* «հացկերույթ, խնջույք» > հյ. բազմ(-իլ),— ավ. *zaēna-*, *zēn* «զենք» > հյ. զէնք(-ք) (ու),— ավ. *zūrah-*, հ. պ. *zūra-* «անարդարություն, սուտ»,— ավ. *marəza-*, *marz* > հյ. մարզ (ի) «երկրամաս»,— մ. պ. *n(u)hazik* «այծեղջյուր», պ. *nuhāz* «նոխազ» > հյ. նոխազ (ի-ա) «արու այծ, քոշ, քաղ»,— պրթ. *rzm* (*razm*), մ. պ., պ. *razm* > հյ. ռազմ «պատերազմ, կռվող զինվոր» եւ այլն). $s > q(z)$ (հմմտ. ավ. *ā-sna-* «բնածին, ազնվական, ազնիվ» > հյ. ազն (ին-ան) (ազնիվ) «տոհմիկ, ընտիր, սրբազան»,— ավ. *rasman* «զորաշարք, զորաբանակ» > հյ. ռազմ եւ այլն).

Հունարեն > հայերեն. $\sigma > q(z)$ (հմմտ. *σμόςρα, σμόςρα* > հյ. զմուռս (-ոյ, -աց) «անուշահոտ դառնահամ խեժ»),— $\zeta > q(z)$ (հմմտ. *ὄρυζα* > հյ. որիզ «բրինձ»,— *τοπάζιον* > հյ. տպազիոն «մի թանկագին քար»).

Խեթալուվիական լեզուներից եւ լատիներենից, որոնք նույնպես նկատի ենք ունենում տիպաբանական քննության դեպքում, հայերենի կատարած փոխառությունները $q(z)$ չունեն: Նշված մի քանի բացառությունները դարձյալ օրինաչափություն մեջ են. արտացոլում են խուլ շփական (s/o) եւ ձայնեղ կիսաշփական (ζ) սուլականները:

Վերոնշյալը հիմք է տալիս ասելու, որ հայերենի $q(z)$ -ն, բացառությամբ իրանական եւ հունական առանձնակի դեպքերի, գրեթե անփոփոխ արտացոլում է փոխառյալ բառերի (հնդեվրոպական կամ ոչ հնդեվրոպական) z -ն:

2.1.2. Հայնրիխ Հյուբշմանը, հյ. ձ (dz)-ին եւ $q(z)$ -ին վերագրելով «ստուգաբանական միեւնույն արժեքը», ենթադրություն է արել $q(z)$ -ի՝ ձ (dz)-ից առաջացած լինելու մասին¹³: Մեր կարծիքով, սակայն, շփական սուլականների առկայությունն ընդհանուր հնդեվրոպականում եւ դրանց չմիջնորդավորված անցումը հ.-ե. առաջին լեզուներին (= բարբառներին) հիմք է տալիս ասելու, որ սուլական շփականների՝ ս (s)-ի եւ $q(z)$ -ի առաջացումը հայերենում (ըստ ամենայնի՝ նաեւ հ.-ե. մյուս լեզուներում) նախորդել է սուլական հպաշփականների առաջացմանը¹⁴: Ըստ էության,

փոխառություններում. հմմտ. խուլ. *hinzuri* > հյ. խնձոր (անդ, էջ 424). խեթ. *GIŠhanzan* > հյ. հնձան (անդ, էջ 315):

¹³ Հ. ՀՅՈՒՐԵՄԱՆ, նշ. աշխ., էջ 72:

¹⁴ Հմմտ. նաեւ ՅՈՒ. ԳԱՔՐԻԵԼՅԱՆ, նշ. աշխ., էջ 137:

սուլական շփականներն ուղղակի ժառանգություն են ընդհանուր հնդեւրոպական լեզվից, եւ զ (z)-ի հնչույթայնացումը կարող էր տեղի ունենալ մինչեւ հպականների առաջին քմայնացումը, այսինքն՝ մինչեւ Ք. ա. Գ. հազարամյակի վերջը, որը համարվում է սուլական հպաշփականների առաջացման ժամանակը¹⁵, եւ կամ՝ առնվազն առաջին քմայնացման սկզբնական փուլում:

2.2. Հետնալեզվային ձայնեղ հպականներին նախորդող դիրքում, ըստ Հ. Աճառյանի եւ Գ. Զահուկյանի, սկզբնական *z-ն ընկնում է, այսինքն՝ *zgdh հաջորդականությունը դառնում է *zdh, ուր z-ն ներկայացնում է ոչ թե հ.-ե. *z-ն, այլ *g-ն (հմմտ. *mozg'hio- > հյ. մոզի, *-z(g)dh- (?) > հյ. ազդ-ր)¹⁶: Մեր կարծիքով, սակայն, այդպիսի պնդումը բավարար հիմքեր չունի: Ընդհակառակն, ավելի հավանական է, որ տեղի է ունեցել միաձուլում, այն է՝ *z + (*g'(h)>z) = z, որովհետեւ հայերենին բնորոշ չէ կրկնակ բաղաձայնների առանձին արտաբերությունը: Նման դեպքերում դրանք միաձուլվում են:

Այսպիսով՝ վերոշարադրյալը հիմք է տալիս անելու հետեւյալ եզրահանգումները.

1) Չնայած այն իրողությանը, որ հպական բաղաձայններին նախորդող դիրքում առկա է ձայնեղ եւ խուլ սուլականների որոշակի բաշխում, այն է՝ զ [z]-ն հանդիպում է ձայնեղ հպականներին, իսկ ս [s]-ն խուլ հպականներին նախորդող դիրքում, բայց եւ այնպես, դա դեռեւս հիմք չի տալիս այդ հնչական բաղադրիչները համարելու միեւնույն հնչույթի դիրքային տարբերակներ, այլ կերպ՝ նրանց վերագրելու ենթահնչույթային հարաբերություն, որովհետեւ նույն դիրքերում նրանք կազմում են նաեւ գործառական հակադրություններ, ընդ որում՝ ինչպես այլ հնչույթների, այնպես էլ միմյանց հետ: Համաժամանակյա հայեցակերպում կարող է խոսք լինել միայն թույլ արտահայտված ենթահնչույթային հարաբերությունների դրսեւորման մասին՝ որպես նախագրաբարյան շրջանից պահպանված մնացուկների:

¹⁵ Տե՛ս Գ. Բ. ДЖАУКЯН, Очерки..., էջ 328. ՎԱՐԴԱՆ Զ. ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ, նշ. աշխ., էջ 213:

¹⁶ Հ. ԱճԱՌՅԱՆ, Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի, հտ. 6, Երևան, 1971, էջ 577: Հմմտ.. «... *z-ն ընկնում է, իսկ նրան հաջորդող բաղաձայնները ենթարկվում են տեղաշարժի եւ քմայնացման սովորական փոփոխություններին» (Գ. Բ. ДЖАУКЯН, Очерки..., էջ 217): Ավելի ուշ Գ. Զահուկյանը, ըստ էության, չի պաշտպանել այդ տեսակետը (տե՛ս Գ. Բ. ДЖАУКЯН, Сравнительная грамматика..., էջ 217, ծնթգր. 86):

2) Հյ. զ (z)-ի բուն նախաձեւը եղել է հ.-ե. *z-ն՝ իբրեւ <*S>-ի դիրքային տարբերակներից մեկը, իսկ *g'h > զ (z) անցումը տեղի է ունեցել զգալիորեն ավելի ուշ:

3) Պետք է կարծել, որ *g'h-ից զ (z)-ի առաջացումը պայմանավորված էր ոչ միայն հնչաշղթայում *g'h-ի դիրքով, այլեւ արդեն իսկ գոյություն ունեցող սուլական ձայնեղ հնչույթի՝ զ (z)-ի առկայությամբ:

4) Ինչպես հին հ.-ե. այլ լեզուներում, այնպես էլ հին հայերենում *g'h > զ (z) անցման համեմատությամբ հ.-ե. (*s >) *z > հյ. զ (z) անցման խիստ փոքրաթիվ լինելը կարող է բացատրվել մի կողմից նրանով, որ ընդհանուրհնդեւրոպական *z-ն ինքնուրույն հնչույթ չէր, այլ *s-ի դիրքային տարբերակը, որն էլ պայմանավորել է իմաստատարբերակիչ գործառնություն հանդես գալու նրա սահմանափակ կարողությունը, իսկ մյուս կողմից՝ նրանով, որ առհասարակ քմայնացման (առաջին եւ երկրորդ) գործընթացների լայն տարածվածությունը հ.-ե. հին լեզուներում համաբանությամբ խթանել է ոչ միայն *k' > ս (s), այլեւ *g'h > զ(z) անցման ընդհանրական դառնալը:

РЕЗЮМЕ

Последовательное применение принципов функциональной фонологии дает основание говорить, что в древнеармянском языке (грабаре) q (z) был самостоятельной фонемой, несмотря на ту реальность, что в предшествующей звонким и глухим смычным позиции вступает с u (s) в дополнительные распределительные (= субфонемные) отношения. В диахронической концепции из наших выводов следует: 1) несмотря на значительное количественное превосходство примеров перехода по типу и.-е. *g'h > арм. q(z) по сравнению с переходами и.-е. *s/*z > арм. q (z), есть достаточные основания утверждать, что исходная фонема/(-ы), от которой/(-ых) могла происходить арм. q(z), -это и.-е. *s/*z; 2) переход *g'h > q(z) относится к первому периоду палатализации смычных, который, согласно существующим в сравнительном арменоведении представлениям, начался не ранее чем в конце 3-го тысячелетия до н. э. и имел сравнительно широкое распространение по аналогии с формированием фриктивных и аффрикатов.

SUMMARY

The consistent application of the principles of functional phonetics gives reason to say that in the Classical Armenian language, q (z) was an independent phoneme, despite the additional distributive (= sub-phonemic) relationship it had with u (s) that proceeded voiced and voiceless plosives.

Based on our study of the diachronic concept, we came to the following conclusion: 1. Even though the comparison of the I.—E. *s/*z transiting to arm. q (z), the examples of I.—E. *g'h transiting to arm. q (z) type significantly prevail in quantity, there is sufficient proof to believe that proto-initial phoneme(s) that could have given rise to arm. q (z) was(were) the I.—E. *s/*z; 2. the *g'h to q (z) transition refers to the primary palatalization stage of the plosives, which according to the existing overviews of comparative Armenian studies, had not begun earlier than the end of the 3rd millennium BC and was relatively widespread due to the analogy of formation of fricative and plosive-fricative phonemes.

